

crkva u svijetu

POGLEDI

DRUŠTVENA MISAO NIKOLAJA A. BERDJAJEVA

Ivan Devčić

Počeci Berdjajevljeve društvene nauke povezani su s raspravom što se krajem prošloga i početkom ovog stoljeća vodila u Rusiji između narodnjaka i maksista. Berdjajev je u to vrijeme pripadao skupini tzv. kritičkih maksista te se kao takav djelom »Subjektivizam i individualizam u društvenoj filozofiji« g. 1901. uključio u tu raspravu. Podjednako kritizirajući i narodnjake i ortodoksne marksiste, Berdjajev je u tom razdoblju želio —na osnovama Kantova transcendentalnog idealizma i Marksova socijalizma — izgraditi svoj sociološki svjetonazor. Poslije će on postupno revidirati i kritički izoštriti svoje stavove i prema Kantu i prema Marxu, iako će oni do kraja ostati njegovi glavni filozofski sugovornici. Usporedo s promjenom njegova odnosa prema kriticizmu i marksizmu, razvija se i sazrijeva Berdjajevljeva društvena filozofija, koju ovdje u glavnim crtama (često ostajući na razini natuknica) želim sistematski (za genuzu upućujem na moj rad: »Der Personalismus bei Nikolaj A. Berdjajew«, Rim, 1981) izložiti i komentirati.

Neposredan povod za to dao mi je prijevod Berdjajevljeve zanimljive i značajne knjige »Filozofija nejednakosti«,¹ na koju se u prvom dijelu ovog prikaza pretežno oslanjam, dok u drugom posežem i za ostalim njegovim djelima.

¹ Djelo je preveo Mirko Đorđević, vrstan poznavatelj i prevodilac više Berdjajevljevih djela; objavila ga je crnogorska izdavačka kuća »Mediterran—Oktoih«, Budva — Titograd, 1990. — Berdjajev je ovu knjigu napisao g. 1918, pod neposrednim dojmom ruske revolucije. Prvi put je objavljena tek 1923. u Berlinu (2. izdanje g. 1971. u Parizu). Prvi prijevod na jedan strani jezik, i to francuski tek 1976: *De l'inégalité*, Lausanne, 1976, preveli A. i C. Andronikof. Baš zato što je tako dugo bilo neprevedeno, djelo je — osim za poneke stručnjake — ostalo nepoznato.

Jedan od razloga za ovo bavljenje Berdjajevljevom društvenom filozofijom našao sam i u tome što je Papa Ivan Pavao II. ovu godinu proglasio Godinom socijalnog nauka Crkve. Činjenica je, naime, da su na suvremeni razvoj katoličke društvene nauke znatno utjecali veliki francuski mislioci J. Maritain, E. Mounier, G. Marcel i drugi, koji su našem autoru bili životni prijatelji i filozofski partneri. Stoga O. Clement zacijelo ima pravo kada govori o Berdjajevljevu utjecaju na katoličku društvenu nauku, osobito u dokumentima *Mater et magistra*, *Gaudim et spes* i *Populorum progressio*, jer taj je utjecaj, ako ne u direktnom, barem u indirektnom smislu postojao preko nauka spomenutih katoličkih filozofa, čiji se nauk, bez sumnje, barem djelomično, oblikovao pod utjecajem Berdjajevljevih shvaćanja.²

Širi povod za svraćanje pozornosti na Berdjajevljevu društvenu misao bio mi je također i naš sadašnji društveni i politički trenutak. Vjerujem da će se čitaoci sa mnom složiti da je ova društvena misao, osobito u ovom času prijelaza iz komunističkih u demokratske sisteme, vrlo zanimljiva i u mnogočemu još uvijek aktualna. A to je dovoljan razlog da je ne zaboravimo i ne zaobiđemo.

1. Metafizičke i religiozne osnove društva

Berdjajevljeva društvena filozofija u periodu njegove zrelosti snažno je opečaćena iskustvom ruske revolucije.³ U neposrednom susretu s rušilačkim duhom revolucije, Berdjajev je postao svjestan kozmičke, povijesne i religiozne strane društvenog života. U tom smislu on ističe da je društvo neraskidivo povezano s čitavim kozmosom i da kozmički zakoni reguliraju njegov život i odnose. Budući da je ljudsko društvo opterećeno krivnjom i nesavršenošću čitava svemira, nikakvo savršeno društvo nije moguće bez oslobođenja i prebraženja čitave prirode i svih bića.

Društvo je također povezano s čitavom poviješću, koja predstavlja živu i konkretnu stvarnost *sui generis*, sa zakonima koje ne možemo racionalno shvatiti. Iz te povezanosti s poviješću proizlazi da se *konzervativni princip* ne može ukloniti iz društvenog života. Stoga živuća generacija — donoseći odluke o sudbini društva, države ili kulture — mora uzimati u obzir i volju prošlih pokoljenja. Nijedno pokoljenje ne može spontano, bez odnosa s prošlošću, početi svoju povijest. To znači da nikakvo savršeno društvo nije moguće bez uskrsnuća čitave prošlosti. Htjeti graditi uspjeh i sreću na grobovima otaca — to je za Berdjajeva antireligijska, niska i izdajnička ideja.

² Usp. O. Clement, *Nicolas Berdiaeff et le personalisme français*, u *Contacts* 67 (1969) 205—228.

³ U *Filozofiji nejednakosti* Berdjajev je ruskoj revoluciji posvetio prvo poglavlje (Prvo pismo), ali je zapravo čitavo ovo djelo odgovor na revoluciju. O problemu revolucije Berdjajev je napisao i članak »*Duhi ruskoj revoluciji*«, objavljen g. 1918. u zborniku *Iz glubiny* (De profundis), koji su nekadašnji kritički marksisti posvetili analizi ruske revolucije. Poput drugih autora tog zbornika, Berdjajev misli da uzroci ruske revolucije leže prije svega u duhovnoj krizi ruskog naroda.

Ali smisao konzervativnog principa ne sastoji se u nijekanju svake stvaralačke novosti, nego u afirmaciji onih vrijednosti prošlosti koje su neprolazne. Nijekanje svakog stvaralaštva bila bi nepravda otaca prema sinovima, kao što je odbacivanje povijesti nepravda sinova prema očevima. Društveni se život može ispravno razvijati samo ako se i očevima i sinovima dađe i prizna ono što im pripada. U protivnome nastupa korupcija.

U društvu se događa isti proces koji opečačuje i biće kao takvo: prijelaz kaosa u kozmos, pobjeda svjetla nad tamom. Prema Berdjajevu, osnove bića su kaotičine, nešto slično Böhmeovu »Ungrudu« i Eckhartovoj »Gotheit«. U tom prvotnom kaosu zasjalo je u vječnosti svjetlo i »ništa« je postalo »nešto«. Rezultat pobjede svjetla nad tamom, kozmosa nad kaosom jest pojava razlika, odnosno pojava *nejednakosti*. To znači: gdje »je« ništa, tu vlada jednakost, a gdje je biće, tu je nejednakost. Zato je nejednakost osnovni zakon stvarnosti, ono po čemu se biće razlikuje od nebića.

Taj zakon bića vrijedi i za društvo, što znači da je revolucionarno negiranje svih razlika u društvenom životu neka vrsta povratka u prvotno kaotično stanje ili nebiće. Štoviše, to je ukidanje i same ljudske osobe, a time i svakog stvaralaštva, jer ni jednog ni drugog nema bez nejednakosti.

Berdjajev se stoga trudi pokazati da društveni život na svim svojim razinama pretpostavlja nejednakost. Tako je *država* zasnovana na nejednakostima i razlikama u socijalnoj strukturi i u pučanstvu; njezin autoritet, koji je po sebi hijerarhijske naravi, stoji upravo u službi svih tih nejednakosti, naime, da ih štiti od opasnosti kaotičnog niveliranja. Osim toga, u narav ljudi usađena je želja da vlast povjere najboljima, što je neprolazna istina Platonove aristokratske utopije. Društvenom životu prijete uvijek propast kada u njemu prevlada demokratski princip kvantiteta (lišena svakog ontološke osnove) nad aristokratskim principom kvaliteta. Ali Berdjajev se tješi da većina nikada nije zbiljski vladala, jer to ne znači ništa realno; većina vlada samo u revolucijama, ali to nije vlast nego kaos.

Bez principa nejednakosti nema također ni *duhovnog i kulturnog života*. Samo uz pomoć aristokratskog principa — aristokracija u duhovnom, a ne u društvenom i povjesnom smislu — može se čovječanstvo duhovno i kulturno uzdizati. Drugim riječima, da bi čovječanstvo doseglo visine duha, neophodno je da ima ljudi koji više mogu, odnosno, koji su bolji i genijalniji nego drugi. Demokratski princip prijete ljudskom rodu nihilizmom uniformne jednakosti i malih privatnih interesa, kao i zavišću i mržnjom. Dok je aristokratski duh univerzalan, demokracija, prema Berdjajevu, znači provincijalizam i partikularizam.

Ali ne samo kultura nego i *privreda* pretpostavlja nejednakost, i to u tolikoj mjeri da bez nje ekonomski razvoj uopće ne bi bio moguć. Nejednakost razvija proizvodne sile i stvaralačku inicijativu, a ekonomsko izjednačavanje potiče prevlast potrošnje nad proizvodnjom i pad proizvodnje, što ugrožava materijalnu sigurnost širokih slojeva pučanstva.

Ali, po Berdjajevu, ekonomski zakon nejednakosti ne znači izrabljiva-
nje rada, kako je smatrao Marx. Izrabljivanje rada je moralna kategorija,
a ekonomska nejednakost znanstvena činjenica koja pokazuje da karakter
privrede i rada zavisi od kvaliteta duha. Berdjajev također konstatira,
da ni kapitalizam ni socijalizam ne izvode privredu i njezine aktivnosti
iz ljudskog duha, nego privredni život čine dominantnom i sebi dovolj-
nom silom kojoj je podložan i ljudski duh, tako da stvarajući privredu
»ljudski duh budi i razvija sile koje ga savladavaju i zarobljavaju.«⁴

U svjetlu zakona nejednakosti Berdjajev prosuđuje i rusku revoluciju,
kao i sve druge revolucije. Svaka revolucija nijeće nejednakost, jer
odbacuje odnos »otac — sin«. Zbog toga svaka revolucija završava u
nihilizmu, jer je — kaako smo vidjeli — nejednakost upravo ono po
čemu se biće razlikuje od nebića. Stvaralaštvo je moguće samo kao
dijalog između »oca« i »sina«, što u konačnici uključuje i odnos između
Boga (»Otac«) i čovjeka (»Sin«, koji je Isus Krist, ali u njemu i svaki
drugi čovjek i čovječanstvo uopće) Polazeći od tih načela metafizičkog
i društvenog života, naš autor kritizira ne samo revolucionarni duh nego
i sve suvremene društvene teorije i sustave.

2. Kritika liberalizma, demokracije i anarhizma

Berdjajev dopušta da u liberalnoj ideji — ideji slobode i ljudskih prava
postoji ontološka jezgra, ali smatra da tu ideju ne možemo pozitivistički
utemeljiti. Zato liberalna filozofija protuslovi idealima liberalizma; u
njoj nema istinita sadržaja, nikakvih pozitivnih ideala, ni prave vjere.
Zbog toga je liberal postao sinonim za čovjeka kompromisa i oportu-
nizma.

Naš autor također ističe da liberalna ideologija ne može izbjeći nomina-
lizam koji uništava svaku stvarnost, pa i stvarnost individuuma, koju
jedino želi afirmirati. Liberalizam upada u nominalizam zato što »odvaja
individuum od svih organskih istorijskih formacija. Takva vrst indivi-
dualizma pustoši individuum, izvlači iz njega i sve ono što čini nadindi-
vidualni sadržaj primljen od istorije i od organske pripadnosti indivi-
duuma njegovu rodu i domovini, državi, crkvi, čovečanstvu i kozmosu.«⁵

Sve to pokazuje neodrživost liberalne antropologije koja želi na čovjeko-
voj »naravi«, u lažnom optimizmu, zasnovati slobodu i ljudska prava,
zaboravljajući da je ta »narav« ranjena zlom. Berdjajev se suprotstavlja
takvom idealiziranju čovjekove naravi te ističe: »Neotuđiva i sveta prava
ima čovek, ali ne kao 'prirodno' biće, već kao biće duhovno, kao priroda
u milosti preporođena i usinovljena od Boga.«⁶

Stoga, da bismo čovjeka oslobodili, nije dosta uništiti samo vanjsko
ropstvo nego je potrebno i njegovu narav iznutra preobraziti. Budući
da su čovjekova prava u Bogu utemeljena, potrebno je i Božja prava

⁴ *Filozofija nejednakosti*, nav. dj., str. 206.

⁵ Isto, 129.

⁶ Isto, 129.

zajedno s čovjekovim deklarirati, inače se liberalizam pretvara u svoju suprotnost. Naime ako nema Božjih prava, nema ni dužnosti za čovjeka; a ako nema dužnosti, nema ni prava, jer ih kao takva nitko ne priznaje. Bez Božjih prava postoje samo interesi i zahtjevi, ali nikakva ljudska prava i dužnosti.

Na taj način pozitivistički svjetonazor, na kojemu se liberalna filozofija zasniva, vodi do uništenja osnovnih načela liberalizma, o čemu najbolje svjedoči *demokracija*, pravo dijete liberalizma. U demokraciji ljudska prava ovise o kvantitetu (većini), a time su dokinuta u svojoj apsolutnosti. S druge strane, ako je sloboda povezana s kvalitativnim sadržajima života i ako je ona »prije svega pravo na nejednakost«,⁷ onda demokratski princip kvantiteta i jednakosti ne dopušta ni samu mogućnost slobode.

Kao što ne omogućuje slobodu, demokracija ne omogućuje ni istinsko bratstvo među ljudima, jer na načelima kvantiteta i jednakosti može se organizirati samo mehanički kolektiv, a ne duhovno, nutarnje zajedništvo ljudi. Zbog toga je demokracija za Berdjajeva znak da narod ili društvo kao integralni organizam više ne postoji.

Štoviše, demokracija je i bezbožna, jer vlast i državu svodi na narodnu volju, osporavajući im tako religiozno podrijetlo. Isto se događa i s istinom i pravdom. A pri tome se — primjećuje Berdjajev — narodna volja uzima čisto formalno, jer samo pod tim uvjetom možemo je pobožanstveniti. »No, čim obratite pažnju na sadržaj narodne volje, vi je više ne možete uzdizati do božanstva. Jer narodna volja može biti okrenuta zlu, i tada podleže osudi, ili je okrenuta najvišem dobru, božanskom sadržaju života, i tada se, ne ta narodna volja, već samo dobro i božanski sadržaj moraju priznati kao vrhovno načelo.«⁸

Prema tome, demokracija je rezultat skepticizma kritičke epohe i znak duhovnog propadanja čovječanstva; ona je izražaj ateizma i gubitka svih kvalitativnih kriterija istine i pravde. Budući da joj je nepoznata težnja za višim tipom čovjeka, ona vodi do opadanja kvaliteta života na svim područjima.

Brojni su nedostaci koje Berdjajev nalazi u demokraciji. U njoj je društvo opterećeno političkim strankama, koje slijede samo svoje stranačke interese i onemogućuju izdizanje najboljih. U njoj postoji »hipnoza ideje jednakosti« koja stvara iluziju da se prebrojavanjem glasova, koji ovise o milijunima slučajnosti, može spoznati što je narodna volja. »Opšte izborno pravo je potpuno mehanički, kvantitativni i apstraktni princip. To pravo ne poznaje konkretne ljude u različitosti njihovih kvaliteta, njihove težine, ono isključivo ima posla sa ljudima kao apstrakcijama, atomima i matematičkim tačkama«,⁹ tvrdi Berdjajev te se pita: »Odakle je ta uverenost da se tim putem može dobiti društvo najvišega kvalite-

•
⁷ Isto, 125.

⁸ Isto, 134.

⁹ Isto, 139.

ta?«¹⁰ Prema njemu je takvo društvo moguće izgraditi samo ako ljude uzimamo u njihovim kvalitetima, tj. ako se biraju najbolji i najsposobniji.

Berdjajev drži da dosljedno proveden demokratski princip uništava ne samo društvo nego i državu. Država se poistovjećuje s društvom koje nema ontološke jezgre, jer se sastoji samo iz ljudskih odnosa. Tako se ukida ontološka osnova, kako države tako i društva, a »ostaju samo interesi, samo volja i razum čoveka kao jedino opravdanje države i društva. Nikakve druge, uzvišenije i tajanstvenije sile ne deluju u državi i društvu.«¹¹ To je, prema Berdjajevu, posvemašnje racionaliziranje državne i društvene stvarnosti, potpuno nijekanje njihovih iracionalnih i nadracionalnih osnova.

Ipak, naš autor dopušta demokraciju kao nekakav pomoćni princip, ali drži da je primjena isključivo demokratskog principa vrlo opasna i za državu i za društvo, i posebno za ljudsku osobu. Demokracija je najgore poniženje osobe, jer je u njoj osoba podvrgnuta samo ljudskoj volji, koja iznad sebe ništa više ne priznaje. Bez hijerarhijskog reda, bez načela nejednakosti, bez kvaliteta, bez načela neponovljivosti, egzistencija je osobe, prema Berdjajevu, posve nezamisliva.

S jednakom se žestinom obara i na *anarhizam*, u kojemu vidi jedan od glavnih uzroka ruske revolucije. Kao što socijalizam iz težnje za jednakošću dolazi do nihilizma, tako anarhizam dolazi do istoga iz žudnje za slobodom koja ne poznaje nikakvih granica, nikakvih vrijednosti i nikakvih obveza. To je potpuno prazna sloboda, jer joj je ništa ne samo početak i osnova nego i sadržaj i cilj. Zbog toga je Max Stirner u zabludi kad govori o vlasništvu »Jedinoga«. Vlasništvo »Jedinoga« jest ništa, jer on niječe svaku stvarnost. Ali to je bumerang. Naime, »tko dinamičom razara sve realnosti, koje se uzdižu nad njim, sve vrednosti i svetinje, taj razara i sebe, svoje 'ja', ličnost i baca je na pučinu haosa nebića. Ljudsko 'ja', ličnost, individualnost, postoje realno ako realno postoji realnost, koja je iznad čoveka, iznad njegovog zatvorenog 'ja'.«¹²

Drugim riječima, osoba pretpostavlja kozmičku hijerarhiju i red; ona »je moguća samo u kosmosu, samo se u kosmosu razlikuju ličnosti i likovi, a razlikovanje i jeste uspostavljanje razlike.«¹³ Gubitak granica i jedinstvenih svrha, gubitak razlika i nejednakosti znači pobjedu kaosa nad kozmosom, a time i nastanak osobe: »Ličnost je u haosu nemoguća, tu se ne razlikuju ni lik ni podobije, tu je sve izmešano i zbrkano, tu se ništa skupa sačuvati ne može, kaos ne priznaje ništa kao neponovljivo, jedinačno, što se razlikuje od svega ostalog svojim kvalitetom i svojom namenom. (...) U kozmičkome ustrojstvu postoji poštovanje prema neponovljivom individualnom, prema skrivenom, postoji zaštita od sve-

¹⁰ Isto, 139.

¹¹ Isto, 142.

¹² Isto, 178.

¹³ Isto, 183.

opšteg mešanja; u stihiji haosa nema poštovanja ni prema čemu. (...) Anarhija je kaos, negacija kosmičkoga ustrojstva sveta, sveopšte mešanje, narušavanje svih onih hijerarhijskih međa koje su štitile bićečnosti.«¹⁴

Anarhizam, dakle, niječe kozmos, povijest, društvo, državu i Crkvu; on odbacuje Boga. Anarhistima ništa nije sveto i zato anarhist otuđuje i uništava i svoju osobu. Iz anarhične slobode, koja se određuje samo kao »sloboda od«, izrasta revolucionarni duh i apokaliptički značaj ruske kao i svake druge revolucije.

3. Kritika marksizma i socijalizma

U djelu *Filozofija nejednakosti* Berdjajev s podjednakom žestinom kritizira sve suvremene društvene teorije i sustave, spočitavajući svima više-manje isto: nijekanje duhovne naravi čovjeka, zanemarivanje kvalitativno-vrijednosnih osnova društva i života, antikozmizam i antihistoricizam, ateizam i antipersonalizam. Ali u cjelokupnosti svog filozofskog djela najviše prostora posvećuje kritici marksističkog socijalizma i komunizma, tako da je njegova društvena nauka u određenoj mjeri nastala kao odgovor na njihove izazove.

Po Berdjajevljevu mišljenju, komunizam, a zatim i svi ostali moderni društveni sustavi i sva moderna povijest — sve je to posljedica neuspjeha povijesnog kršćanstva koje nije uspjelo preobraziti svijet u duhu Kristova evanđelja. Uzroci za taj kobni neuspjeh kršćanstva višestruki su: lažno posvećivanje prirodnih i povijesnih realnosti, iskrivljeno prikazivanje Boga tako da mu je davano odveć ljudsko lice, konformizam, lažna askeza koja je gušila svaku kreativnost, nesnalazjenje s čovjekovom slobodom i sl. U modernim gibanjima Berdjajev vidi povijesni sud nad kršćanstvom i njegovim propustima, ali to je, s druge strane, također sud nad samom poviješću: »Neuspjeh kršćanstva je ujedno i neuspjeh povijesti.«¹⁵

Za vrijeme Berdjajevljeva života (1874—1948) komunizam se nalazi u stalnom usponu. Zbog toga se on prije svega pita o uzrocima takva uspjeha komunističke ideologije te dolazi do zaključka da za to treba ponajviše zahvaliti nutarnjim protuslovljima građanskih demokracija. Demokracija je proglasila građanska i politička prava i slobodu, ali ih nije ostvarila. Ideolozi građanskih demokracija pretpostavljaju da se već formalnim ukidanjem društvenih nejednakosti briše prostor za klasnu borbu i izrabljivanje. Po Berdjajevu, to je laž koju komunizam — svojim nastojanjem oko stvarne izmjene života i čovjeka — s pravom razobličuje. Sloboda koja se nalazi u osnovi demokracije formalna je i skeptična; to je sloboda izbora koja nema nikakve stvaralačke snage. Isticanjem snage volje i akcije, tj. slobode kao stvaralačke energije komunizam se s pravom suprotstavlja tako shvaćenoj slobodi.

¹⁴ Isto, 183.

¹⁵ N. Berdjaew, *Warheit und Lüge des Kommunismus*, Darmstadt-Genf, 1953, 29.

Na taj način Berdjajev zastupa uvjerenje da je u komunizmu prevladan skepticizam i relativizam građanskih demokracija. Komunizam znade što hoće; on daje volji pravac i motivaciju; on teži za radikalnom preobrazbom društva i svijeta. U komunizmu svaki čovjek služi »višem« cilju; u zajednici s drugima mijenja društveni život i gradi novi svijet.

Berdjajev smatra da komunizam s pravom niječe i formalnu narodnu volju; štoviše, drži da komunisti nikakvu narodnu volju ne priznaju, jer vlast daju manjini — ploretrijatu, odnosno komunističkoj partiji. Čak i u komunističkom nastojanju da planski organizira i regulira privredu i čitav društveni život naš je autor spreman vidjeti zrno istine. Isto tako on cijeni komunističke pokušaje da društvo zasnuje na radu, iako komunizam »ne može shvatiti kvalitetativnu hijerarhiju rada«;¹⁶ kao i to da nadvlada izrabljivanje čovjeka od čovjeka i klasne podjele u društvu, da politiku stavi u službu ekonomije, nadiđe podjele između teorije i prakse te kulturu približi narodu, a nacionalni egoizam nadomjesti nadnacionalnom organizacijom čovječanstva.

Usprkos svemu tome, Berdjajev će zaključiti da je istina komunizma prije svega negativna, da se sastoji »u kritici svih laži, svih proturječnosti i bolesti građansko-kapitalističke civilizacije, kao i u optužbi izobličene, lažnog pseudokršćanstva, koje se prilagodilo interesima građanskog društvenog poretka«.¹⁷

Štoviše, laž je komunizma, prema Berdjajevu, veća nego njegova istina. Ali ta se laž ne sastoji prvenstveno u društvenom i gospodarskom programu socijalizma, nego u njegovu duhu: »Taj je duh nijekanje duha, duhovnog principa ljudske osobe.«¹⁸ Laž je komunizma u tome što, nijećući Boga, niječe i čovjeka — pretvara ga u sredstvo za buduće komunističko društvo; svodi ga na sliku i priliku društva ili klase kojoj pripada i služi: »Čovjek je pretvoren u funkciju društva, u konačnici u funkciju svoje klase. Potisnut od klase, čovjek nestaje kao stvarnost i suština. Kada se dokinu klase, izgubit će i individualni čovjek svoj prividni bitak: tada će društveni kolektiv, komunističko društvo postati nositeljem ljudske egzistencije.«¹⁹

Laž je komunizma, dakle, u tome što u njemu ljudska osoba gubi svoju apsolutnu vrijednost, svoje dostojanstvo i duhovno biće. Poričući u neku ruku, ono što je prije govorio, Berdjajev će reći da komunizam ne afirmira slobodu i kreativnost, jer to nije sloboda i kreativnost pojedinačne osobe što afirmira, nego volja i aktivnost kolektiva. To je jedna od njegovih najvećih laži.

Nadalje, u komunističke laži Berdjajev ubraja i poticanje mržnje i borbe među klasama, jer se time truje ljudska duša i sav društveni život. Zauzimajući se za takve modele u rješavanju društvenih pitanja, komunizam

•
¹⁶ Isto, 28.

¹⁷ Isto, 27 sl.

¹⁸ Isto, 30.

¹⁹ Isto, 32 sl.

odbacuje *princip oca*, koji je — kako smo vidjeli — jedan od osnovnih principa društvenog života. Tko pak niječe oca, niječe i brata; stoga komunizam poznaje samo »druga«, a borbu i mržnju prihvata kao metode u rješavanju društvenih pitanja. Sve je to posljedica ateističkog karaktera komunizma: »Brat u bratu poštuje lik ljudski, lik i *podobije* Božje, brat se sjedinjuje s bratom, kao što čine deca od istoga oca; bratstvo pretpostavlja zajedničko očinstvo. Oni koji ne znaju za oca, koji se odriču oca, ne mogu biti braća. Drug u drugu ne poštuje čoveka već klasu, ekonomsku kategoriju, drug se ujedinjuje s drugom na temelju zajedničkih ekonomskih interesa, materijalnih interesa. Drugovi ne pamte svoje očinstvo, ne znaju za jednoga oca; oni su — bludni *sinovi*. Vaša socijalistička kategorija 'drug' znači najveći prezir prema čoveku, vaše 'drugarstvo' konačno deli ljudski rod na dva neprijateljska tabora i priznaje da je sve dozvoljeno prema onom drugom taboru.«²⁰

Ali, komunizam je, prema Berdjajevu, neistinit ne samo zbog takve društvene i klasne nauke, zbog takvih i sličnih pogleda na čovjeka, njegovu osobu i budućnost zbog bezbožnosti i pseudoreligijskog značaja, on je neistinit i zbog svoga ekonomizma kojemu podvragava sve vrijednosti: »Ekonomija se pokazuje kao zadnja sudbina čovjeka, izvan nje nije moguć nikakav život ni bitak.«²¹ Tu narušenu hijerarhiju vrijednosti Marx je preuzeo od kapitalizma, koji je prvi zanijekao prvenstvo duhovnih vrijednosti nad materijalnim. To samo pokazuje koliko je komunizam zapravo dijete građansko-kapitalističkog društva.

Ali, ekonomizam se, kao bumerang, osvećuje i samom komunizmu, jer uništava i samu marksističku društvenu teoriju. Naime, ako je teorija samo odraz ekonomskih i društvenih odnosa, onda je svaka teorija nužno relativna, dakle i marksistička. Ali, prema Berdjajevu, Marx ne želi to prihvatiti za teoriju historijskog materijalizma, nego se — protusloveći sebi — pokušava uzdići iznad tog relativizma tvrdeći da je otkrio apsolutnu istinu o historijskom procesu. Svojom prodornom analizom Berdjajev pokazuje da ta nutarnja protuslovlja razdiru marksističku teoriju na sve strane.

Tako prema Berdjajevu Marx shvaća klasu realistički, a društvo nominalistički. Društvo bi, naime, trebalo postati stvarnost tek pobjedom socijalizma, a sada je samo agregat materijalnih atoma koji se unutar jedne klase privlače, a između različitih klasa odbijaju. Ali u tako shvaćenom društvu nije moguće, po Berdjajevljevu mišljenju, nikakva dijalektika, jer ona pretpostavlja realnu jedinstvenu cjelinu u kojoj se dijalektički proces odvija. »Nemoguće nam je — ističe Berdjajev — iz materijalističkog kuta taj proces predočiti, jer su materijalizmu svojstveni atomizam i nominalizam.«²²

Ali ne samo što ekonomizam i materijalizam uništavaju društvo i dijalektiku, oni razaraju i samu stvarnost klase. Berdjajev doduše priznaje

²⁰ *Filozofija nejednakosti*, nav. dj., 157.

²¹ *Wahrheit und Lüge des Kommunismus*, nav. dj., 36.

²² *Christianstvo i klassovaja bor'ba*, Pariz 1931, str. 35.

da Marx ima pravo kada potvrđuje postojanje društvenih klasa i klasne borbe, ali se ne slaže s njim da do njih dolazi isključivo zbog ekonomskih faktora. Socijalna diferencijacija ima, prema Berdjajevu, različite uzroke i ovisi o različitim faktorima; ne samo o ekonomskim. Štoviše, Berdjajev drži da Marx, budući da sve zasniva na materijalizmu, ne može afirmirati ni realnost same klase. Naime, ako je utemeljena na materijalizmu, klasa može biti sastavljena samo iz individuuma — atoma te kao takva ne može predstavljati nikakvo izvorno jedinstvo ili stvarnost koja prethodi svojim dijelovima i određuje njihov život.

Na taj način Berdjajev pokazuje da komunizam — jednako kao liberalizam, demokracija i anarhizam — vodi u potpuni nihilizam. U tom smislu tvrdi: »Socijalizam je krv krvi i telo tela buržoasko-kapitalističkoga društva, pojava unutar toga društva, u celini je određen sistemom toga društva i njegovim unutrašnjim kretanjima; on duhovno ostaje u toj ravni.«²³ Ili: »Socijalizam dovršava delo koje je započela demokratija, delo konačne racionalizacije ljudskog života, potiskivanja iz života svega što je tajanstveno, što je nadljudsko i što je delo božanskih sila.«²⁴

Da je, dakle, ostao vjeran svome ekonomističkom i materijalističkom polazištu, Marx bi bio morao sve negirati: osobu, društvo, klasu, državu, slobodu, istinu, dobro. Ali on nije, po Berdjajevu, ostao do kraja dosljedan svome polazištu te stoga odbacuje relativizam kad je u pitanju njegova društvena teorija; stavlja u osnovu svoje klasne nauke i teorije o otuđenju aksiološke kriterije, unatoč tome što vjeruje da su moral i vrednovanje odraz ekonomsko-socijalne baze; afirmira ljudsku praksu i vidi u čovjeku kreativan subjekt, iako s druge strane ističe da se povijest odvija po nužnim dijalektičkim zakonima, itd. Stoga Berdjajev zaključuje da je socijalizam — barem onaj marksističke provenijencije — duboko dvoznačan i protuslovan.

4. Berdjajevljeva alternativa: personalistički ili kršćanski socijalizam

Berdjajev ne ostaje samo na kritici suvremenih društvenih sistema nego nudi i svoju alternativu — *personalistički ili kršćanski socijalizam*. Budući da on ni u jednom djelu nije sustavno do kraja razradio tu svoju društvenu teoriju, moramo skupljati misli iz raznih njegovih djela, da bismo imali koliko toliko cjelovitu sliku o njoj.

Prije svega, personalistički socijalizam ima neke sličnosti s komunizmom. Naime, i on poput komunizma teži za stvarnim ukidanjem klasnog društva i za dubokom preobrazbom društva, a slobodu shvaća kao stvaralačku energiju. Ali za razliku od komunizma, Berdjajevljevi socijalizam želi ne samo površinsku ili izvanjsku promjenu društva nego nutarnju, duhovnu, koju može izvesti samo novi čovjek. Promjena je, dakle, vezana uz ljudsku osobu i princip nejednakosti, a ne uz komunistički kolektiv u kojem su izbrisane sve individualne razlike

²³ *Filozofija nejednakosti*, nav. dj., 150.

²⁴ Isto, 155 sl.

Personalistički se socijalizam definira i u odnosu na liberalno-građanske društvene sustave. Naime, on prosvjeduje ne samo protiv toga što se u građanskim društvima ljudska prava ne ostvaruju, nego odbacuje i samu liberalno-građansku ideju ljudskih prava. To znači, s kršćanske točke gledišta, da nositelj prava nije građanin nego čovjek kao slobodan duh. Berdjajev ističe i to da prava moraju biti nerazdvojivo povezana s dužnostima čovjeka. A prvotna čovjekova dužnost je da prihvati na sebe breme slobode, tj. da bude slobodan.

Ta se sloboda međutim razlikuje i od komunističke i od liberalnoanarhističke. Za razliku od komunizma koji nije čee slobodu izbora, ovdje se takva sloboda pretpostavlja: čovjek se mora slobodno odlučiti za dobro, a ne da mu se to izvana nameće. S druge strane, suprotno liberalno-anarhističkom poimanju slobode, gdje se sve objektivne vrijednosti preziru i gaze, Berdjajev shvaća slobodu ne samo kao »slobodu od« (sloboda izbora, odluke) nego i kao »slobodu za« (sloboda opredjeljenja za vrijednosti, sloboda u dobru). »Sloboda od« je prva ili iracionalna sloboda, a »sloboda za« druga ili racionalna. Te se dvije slobode međusobno uključuju i čine jedinstveni pojam slobode: ako nedostaje jedna, nedostaje i druga, što znači da se sloboda kao takva ukida.

Personalistički socijalizam računa i s novom kršćanskom duhovnošću koja neće biti apstraktna i svijetu strana, odnosno koja će misliti ne samo na individualno spasenje nego i na spasenje svijeta. To za Berdjajeva znači da nekršćaska askeza povijesnog kršćanstva treba često ustupiti mjesto stvaralačkoj duhovnosti.

Iz teze da je čovjek prije svega duhovno biće a tek onda građanin slijedi da se neotuđiva čovjekova prava tiču prije svega područja duha, zatim gospodarskog života, a tek onda građanskog ili političkog djelovanja. Iz toga proizlazi slijedeća vrijednosna ljestvica: »Prvenstvo pripada duhovnom području, na drugom mjestu je ekonomski faktor, a na trećem politika kao njegovo sredstvo. Samo svjesnim podvrgavanjem politike ekonomiji, uz priznavanje prvenstva duhovnoga principa, sprečava se da se politika pretvori u fikciju koja igru ekonomskih interesa prikriva i pokriva. Društvo je potrebno shvatiti aksiološki: kao ekonomsko-duhovno, stvaralačko-radno biće, s nužnim minimumom politike.«²⁵

U kojoj je mjeri — prema Berdjajevu — gospodarstvo temeljnije od politike, to pokazuje situacija u građansko-kapitalističkim demokracijama, gdje — unatoč proglašenju političke jednakosti svih građana — među klasama i nadalje postoje goleme gospodarske razlike. Očito je, dakle, da je malo koristi od proglašenja prava na privatno vlasništvo kada je to pravo u konkretnoj društvenoj stvarnosti samo privilegij jednih, dok istodobno drugi nemaju ni za egzistencijski minimum. Stoga Berdjajev ističe da društvena sloboda ne smije biti samo formalna; ona mora biti realna sloboda, koja svakom čovjeku daje ne samo mogućnost da zadovolji egzistencijske potrebe nego mu također omogućuje da ostvari svoje stvaralačke energije i svoj poziv. To pretpostavlja ukidanje socijalnih klasa i staleža te zasnivanje društva na radu i pozivima ili strukama.

•
²⁵ *Christianstvo i klassovaja bor'ba*, nav. dj., 72 sl.

Dakako, sa svim tim Berdjajev ne želi zagovarati duhovnu jednakost i uniformnost. On je za ukidane aristokracije podrijetla, imutka i bogatstva, ali ne i za ukidanje duhovne aristokracije čovjekove osobe, njezinih individualnih kvaliteta i svojstava. Ukidanje društvenih klasa i staleža treba, naprotiv, pridonijeti razvitku istinske nejednakosti, autentične hijerarhije kvaliteta, koja je od konvencionalne hijerarhije društvenih staleža i klasa posve različita. Prema Berdjajevu, radi se o razlici koja postoji između simbola i same stvari. Društvena hijerarhija je simbolična, a duhovna je ontološka, stvarna. U tom smislu personalistički socijalizam ne želi biti nikakvo društvo buržuja i proletera, koji su, obojica skorojevići, različiti samo po tome što jedan posjeduje bogatstva, a drugi ih želi posjedovati — nego on želi biti društvo radnika i aristokrata, odnosno radničko-aristokratsko društvo: »Svi moraju biti *radnici*; svi moraju biti *plemići*; ali ne buržuji, ne proleterci.«²⁶

Jedini pozitivni kvalitet koji buržuj posjeduje jest inicijativa, koja povijesnoj aristokraciji nije svojstvena. Drugih pozitivnih kvaliteta u buržuju Berdjajev ne može naći. Buržuj je rob interesa i sticanja, a proleter mržnje, zavisti i osvete. Zbog toga im nema mjesta u aristokratsko-radničkom društvu, gdje je sve zasnovano na kreativnosti, istinitosti, poštenju, mudrosti, viteštvu, dostojanstvu, slobodi. Isto vrijedi, dakako, i za povijesnu aristokraciju, koja je bez inicijative, a često također poprima mentalitet buržuja i proletera. U novom, personalističkom društvu ima mjesta samo za stvarnu, duhovnu aristokraciju. Prema Berdjajevu samo ona može ostvariti takvo društvo.

S obzirom na rad koji je — kako smo vidjeli — istinska osnova društvenog života, Berdjajev ističe potrebu da ga treba stvarno osloboditi. U tom smislu on osobito cijeni kršćanstvo koje je prvo donijelo u svijet poštivanje rada i radnika, ali istodobno potvrđuje da do danas još nije bilo stvarno slobodna rada: »Nijedan društveni sistem ne štiti ekonomska prava i interese radnika, tj. svake ljudske osobe; svi društveni sistemi priznaju prvenstveno društva nad osobom, čak i kapitalistički sistem, iako afirmira individualnu inicijativu i privatno vlasništvo.«²⁷ Pojašnjavajući to svoje mišljenje, Berdjajev pomalo sarkastično primjećuje da se sloboda rada u kapitalizmu sastoji u tome što radnik ima neotuđivo pravo da umre od gladi, ako to smatra boljim nego teški i ponižavajući tvornički rad. S druge strane, komunizam tu slobodu poistovjećuje s državnom prisilom, koja radniku ne dopušta nikakvu individualnu inicijativu. Ali naš autor ujedno dodaje da se sloboda rada ne može postići samo izvanjskim sredstvima, npr. poboljšanjem uvjeta rada ili skraćivanjem radnog vremena. Sloboda rada povezana je prije svega s nutarnjim, religioznim i duhovnim odnosom čovjeka prema svome radu i prema drugim ljudima. Sloboda rada uključuje etiku rada, jer je rad, čak i onaj fizički, čin ljudskoga duha, kojemu su svojstvene aktivnosti i kreativnost.

²⁶ N. Berdjajev, *O rabstvu i svobode čeloveka*, Pariz 1939, 178 sl.

²⁷ *Christianstvo i klassovaja bor'ba*, nav. dj., 58.

Upravo je time, po Berdjajevu, određen problem rada. Grešno, palo stanje našega svijeta ne omogućuje, naime, da svaki rad bude kreativan i slobodan. Taj se problem ne može riješiti nikakvim vanjskim sredstvima, nego samo osobnim odnosom čovjeka prema radu. Čovjek kao slobodan duh dužan je prihvatiti teret rada u duhovnom i religioznom smislu, tj. uzeti rad kao svoj duhovni put, kao askezu i tajnu koja — iznad njegove osobe — upućuje na više, nadosobne ciljeve života. Ali, iako društvo ne može riješiti problem rada, jer je to, kako smo rekli, prije svega nutarnji, osobni čovjek problem, to ne znači, prema Berdjajevu, da ono nije dužno sve učiniti što je u njegovoj moći da se teret rada ublaži.

No, vratimo se još aristokratskom principu. Berdjajev drži da taj princip jamči kvalitet rada i doprinosi uvažavanju talenata i sposobnosti. Drugim riječima, on se — afirmirajući ontološku nejednakost — suprotstavlja poravnavanju osobe i tako štiti njezinu apsolutnu vrijednost, kojom se izdiže iznad klase, države i ekonomije. Berdjajev naglašava da se ni u jednoj od tih stvarnosti ljudska osoba ne smije posve utopiti, nego naprotiv: sve te društvene stvarnosti trebaju biti u službi osobe, kojoj se dostojanstvo zasniva na jedinstvenom duhovnom biću što ga dobiva od Boga. Zasnivanje društva na aristokratskom principu znači nadalje da su temeljne društvene vrednote: npr. dostojanstvo, čast, istinitost, velikodušnost, viteštvo, svetost, mudrost, genijalnost, praštanje, kajanje i sl. — vrline religioznog podrijetla. Zbog toga ih čovjek može samo u onoj mjeri ostvarivati u kojoj sebe smatra sinom Božjim, koji je — slično povijesnom aristokratu — sve za život nužno naslijedio, pa sada može bezbrižno stvarati i od svoga bogatstva drugima velikodušno dijeliti. Prema tome, glavni razlog za klasne borbe, kao i za mržnju, zavist, osvetu, egoizam, laž i prevaru, povezan je s gubitkom vjere u Božje sinovstvo. Stoga Berdjajev neumorno ponavlja da je društveni problem prije svega duhovni i religiozni problem, te da ga otud treba početi i rješavati.

U skladu s aristokratsko-radnim načelom koje je, kako smo vidjeli, najuže povezano s pojmom ljudske osobe kao individualne, duhovno-religiozne i društvene kategorije u jednom, Berdjajev rješava i problem vlasništva. Privatno je vlasništvo u skladu s naravi ljudske osobe i slobode; ono upravo zbog toga ne može biti apsolutno, jer je osoba teologalna i socijalna. Berdjajev tu prihvaća biblijsko shvaćanje, prema kojemu samo Bog ima apsolutno vlasničko pravo, dok je čovjekovo pravo na posjedovanje ograničeno. U skladu s time ističe da se vlasničko pravo treba dijeliti između osobe, društva i države, i to tako da za svakog od ovih subjekata vrijedi ograničeno i funkcionalno. Iz toga proizlazi također da je za personalistički socijalizam najprihvatljiviji *pluralistički gospodarski sustav*, »tj. kombinacija nacionalne ekonomije sa socijalnom i osobnom ekonomijom, ukoliko ova ne vodi u kapitalističko izrabljivanje«. ²⁸ Zadaća države i političke vlasti sastoji se u tome da ograničava slobodu u gospodarskom i materijalnom životu, kako bi svima bila

•
²⁸ O *rabstve i svobode čeloveka*, nav. dj., 181.

zajamčena realna sloboda: »Postoje stupnjevi i gradacije slobode. Najveća sloboda mora postojati u duhovnom životu, u savjesti, u stvaralaštvu, u odnosu čovjeka prema Bogu. Ali sloboda se ograničava i na minimum reducira što se više spušta u materijalni život. Sloboda ekonomskog života mora se ograničiti zbog realne slobode čovjeka, zbog realne slobode radnika. Ako se pak to ne događa, onda jači zaskače i tlači slabijega, oduzimajući mu koru kruha. Autonomija ekonomskog života je laž i samo privid slobode.«⁷⁹

Svoj personalistički ili kršćanski socijalizam Berdjajev izjednačuje sa *sindikalnim socijalizmom*, ističući da j to realni socijalizam, a ne komunizam koji državnom kapitalu daje neograničenu moć. Da bi se, dakle, izgradilo društvo po mjeri osobe i da bi radnici mogli utjecati na društvena zbivanja, moraju se osnivati strukovna udruženja i sindikati. Štoviše, trebalo bi ići, prema Berdjajevu, i za osnivanjem *strukovnih parlamenata*, u kojima bi umjesto političara sjedili predstavnici realne kooperacije. Na taj bi se način formalna politika potisnula u korist istinskih duhovnih i privrednih procesa.

Nadalje, Berdjajev zahtijeva da svaka ljudska vlast mora biti ograničena Božjom vlašću, da vlast mora zadržati hijerarhijski karakter, da kvantitativni demokratski princip mora biti nadomješten kvalitativnim principom kršćanskog bratstva, gdje se vodi računa o neponovljivosti i konkretnoj individualnosti čovjeka i narodā. Berdjajev ne isključuje mogućnost da se na tom putu jednog dana opet dođe do *monarhičnog sustava*, koji neće počivati na staležima, nego na strukama. Ali, ma kako razvoj tekao, društveni se problemi neće nikada moći zadovoljavajuće riječiti ni isključivo konzervativnim, ni isključivo revolucionarnim principom, nego jednim i drugim zajedno, što naš autor naziva *stvaralačkim reformizmom*. Pri tome se, kako Berdjajev neumorno ponavlja, stvaralačka ljudska osoba ničim ne može nadomjestiti. Ona je bila i ostat će glavni subjekt svega društvenog života.

Berdjajeva interesiraju i međunarodni odnosi, osobito u sklopu njegova razračunavanja s komunizmom i nacionalizmom. Nositelj nacionalizma nije narod, ngo vladajuća klasa koja želi svoje interese predstaviti kao interese sviju. Alternativa nacionalizma nije bezbojni socijalistički internacionalizam, nego konkretni univerzalizam u kojemu individualni karakter pojedinih naroda širom kugle zemaljske dolazi do svog naravnog izražaja i koji narode objedinjuje mimo i protiv država i njihovih granica. Takav univerzalizam, koji je u svojoj biti savezni, tvori realnu alternativu nacionalizmu i imperijalizmu kao njegovu proizvodu. Zanimljivo je također napomenuti, da Berdjajev zahtijeva — iako u njegovo vrijeme ekološka svijest još nije bila na pomolu — da čovjek mora preuzeti odgovornost za čitavu prirodu, te se prema njoj ne smije odnositi samo utilitaristički nego je treba kultivirati i preobražavati. U tom kontekstu — posuđujući izraz od ruskog mislioca Fedorova — govori da je potrebno stvoriti *kozmičku ekonomiju*.

●
⁷⁹ Isto, 181 sl.

5. Antimoderna i postmoderna obilježja Berdjajevljeve misli

Nadam se da je ovo izlaganje Berdjajevljeve društvene filozofije u dovoljnoj mjeri pokazalo njezin antimoderni i postmoderni značaj. To je također vidljivo u njegovim odgovorima na sva važnija društvena pitanja. Pogledajmo samo neke od njih. Prije svega, tu je pitanje društvene *jednakosti* svih građana. Znamo da se od francuske revolucije nastoji na tom načelu urediti društvo i sve institucije, kako bi se uklonile svi privilegiji i diskriminacije među građanima, sprječila bezakonja i zloupotrebe vlasti i zajamčila jednaka prava i slobode za sve. Treba istaknuti da su ti zahtjevi moderne društvene svijesti u skladu ne samo s ljudskom naravi nego i s kršćanskim viđenjem čovjeka i društva. Naime, po svojoj naravi svi ljudi imaju jednaku osnovnu fizičko-psihičku konstituciju (njihovo je biće sastavljeno od duše i tijela, svima su svojstveni: inteligencija, volja, savjest, odgovornost, sloboda, osjećaji, strasti i sl.); svi posjeduju jednaka izvorna naravna prava i dužnosti (pravo i dužnost na život, na potomstvo, na spoznaju istine i sve što uz to ide); sve obvezuju isti osnovni moralni zakoni, kao npr. da dobro treba činiti, a zlo izbjegavati; svi podliježu osnovnim zakonima društvenosti, kao što su: solidarnost, poštivanje društvenih zakona i vlasti, suradnja, poštivanje drugih osoba, njihovih prava i sl.; svi su — s kršćanske točke gledišta — jednaki pred Bogom, a to znači da bi takvi trebali biti i između sebe.

Unatoč tome, Berdjajev se — kako smo vidjeli — žestoko suprotstavlja načelu jednakosti. Istini za volju, on ne odbacuje svaku jednakost. Dapače, on se oštro protivi društvenim privilegijima, raznim diskriminacijama i bezakonjima, zauzimajući se za realnu (a ne samo formalnu) slobodu svake ljudske osobe i za uvjete koji su potrebni da bi se ona u svojoj jedinstvenosti i neponovljivosti mogla ostvariti. U tom smislu treba shvatiti i njegov zahtjev da svi trebaju biti aristokrati i svi radnici, ali ne buržuji i ne proleterci.

Ali Berdjajev ne može prihvatiti moderni zahtjev za posvemašnjom jednakošću i posvemašnjim izjednačavanjem, tj. *apsolutni egalitarizam*, u ime kojega se ukidaju sve socijalne razlike, privatno vlasništvo, pa čak i država i svi zakoni, da bi se tobože jamčila sloboda i prirodna jednakost za sve. Kako smo vidjeli, on vrlo pronicljivo i uvjerljivo pokazuje da svi moderni društveni sustavi, na ovaj ili onaj način, naginju i podliježu tom apsolutnom egalitarizmu. Berdjajeva je na takve stavove mogla ponukati činjenica da među ljudima stvarno postoje znatne i neprevladive nejednakosti, i to ne samo u obiteljskom, društvenom, kulturnom i političkom pogledu nego i u smislu naravnih sposobnosti i sklonosti. Neosporno je da svi ljudi nisu jednako intelektualno nadareni, niti su svi jednako spretni, niti svi posjeduju iste talente i karizme. Ali više od tih socijalnih i psihofizičkih poticaja Berdjajeva su na jasno potvrđivanje nejednakosti prisili metafizičko-ontološki razlozi. Za nega je — kako smo vidjeli — nejednakost ne samo antropološka i sociološka pojava nego i transcendentno svojstvo bitka, zbog čega je nijekanje nejednakosti istovjetno s nihilizmom i prevlašću nebića nad bićem. Zbog toga Berdjajev od početka upozorava da borba za društvenu jednakost ne smije voditi u apsolutno izjednačavanje. Već u svom prvom djelu *Subjektivizam*

i individualizam u društvenoj filozofiji on je — protiv ortodoksnih marksista s jedne i narodnjaka s druge strane — istaknuo da su rast i napredak osobe u neraskidivoj vezi ne s ujednačavanjem društva nego s društvenom podjelom rada i s ostalim različitostima u društvu. Slična stajališta zastupa i u ostalim sovjim djelima, kao npr. u *Filozofiji nejednakosti*, gdje N. Mihajlovskom i L. Tolstoju spočitava da su neprijatelji osobe, jer zagovaraju apsolutnu društvenu ujednačenost. Suprotstavljajući njihova shvaćanja romantičarskom učenju K. Leontjeva, koji »je bogat procvat ličnosti dovodio u vezu s bogatim procvatom države, s veličanstvenom istorijskom sudbinom naroda«,³⁰ Berdjajev tvrdi da su Leontjeve teze, po kojima je izdiferenciranost osobe izravno proporcionalna diferenciranosti društva, bliže istini; štoviše, da ih je znanstvena sociologija dokazala.

Iste otpužbe Berdjajev iznosi i na račun socijalizma s jedne i demokracije s druge strane: »I socijalizam zahteva da društvo bude izmešano — uprošćeno, da sredina bude ujednačena, i od toga očekuje dobrobit za svakoga i sve. (. . .). Uprošćena egalitarizacija društva, kakvu donosi trijumf liberalno-egalitarnog progressa veka i doba demokratije, u vezi je s precvetavanjem ličnosti, s njenim obezličavanjem, s gašenjem sjajnih stvaralačkih ličnosti.«³¹ Dakako, to začu da se na osnovama apsolutnog principa jednakosti ne može izgraditi ni bratstvo među ljudima, ni realizirati ideal slobode, kao ni bilo koji drugi od temeljnih ideala moderne društvene svijesti. Svojim genijalnim intuicijama i analizama Berdjajev je to nedvosmisleno pokazao.

Sličan antimodernizam svojstven je i Berdjajevljevu poimanju države, vlasti, privrede i rada. Protiv modernih negacija države i vlasti, Berdjajev ističe: »Državna vlast ima religijsku praosnovu i religijski izvor.«³² Istodobno onima koji apsolutiziraju državu, podvrgavajući joj bezrezervno ljudsku osobu i čitavo društvo, on poručuje: »Nedopustivo j obogotvorenje države, nedopustivo je njeno pretvaranje u apsolut, nedopustivo je da se državi iskazuju božanske počasti.«³³ A svoj stav prema državi Berdjajev poistovjećuje sa Solovjovim: »V. Solovjov je dobro kazao da država ne postoji zato da bi zemljski život pretvorila u raj već zato da bi spriječila da se on konačno pretvori u pakao.«³⁴

U vremenu kada jedni teže samo za državom, a drugi samo za privatnom ekonomijom; kada jedni apsolutiziraju privatno vlasništvo, a drugi ga posve zabranjuju, Berdjajev zastupa tezu o »miješanoj privredi« i o funkcionalnom karakteru svakoga vlasništva. I dok jedni problem rada želi riješiti formalno-pravnom regulativom, a drugi radikalnim mijenjanjem društvenih struktura. Berdjajev upozorava na etičko-religiozni problem rada ističući da je to zapravo prvotni problem i da je njegovo rješenje preduvjet za rješavanje ostalih radničkih problema. I dok svi moderni društveni sustavi daju prvenstvo gospodarstvu, Berdjajev zahtijeva da se prvenstvo dadne ljudskom duhu i duhovnim

•

³⁰ N. Berdjajev, *Filozofija nejednakosti*, nav. dj., 48.

³¹ Isto, 48.

³² Isto, 55.

³³ Isto, 65.

³⁴ Isto, 56.

slobodama i vrijednostima, ako se ne želi da ekonomija postane čovjekova kob. Opet dakle upozorenje na prvorazrednu važnost etičkog i religioznog pristupa u gospodarskim i društvenim odnosima, kojega značenje možemo tek danas u potpunosti shvatiti.

Antimodernizam Berdjajeva dolazi do izražaja i u njegovoj kritici individualizma s jedne i kolektivizma s druge strane kao i u njegovim suprotstavljanjima racionalizmu i naturalizmu, zatim u upozorenjima na jednostranosti moderenog shvaćanja slobode i u odbacivanju mita o beskonačnom progresu, kao i u isticanju povijesnih, kozmičkih i religioznih osnova društva. Da bismo shvatili svu oštrinu njegova protivljenja modernim društvenim teorijama, koje su odreda areligiozne ili antireligiozne, dosta nam je ova Berdjajevljeva rečenica: »Temelji ljudskog društva leže u božanskom redu stvari u svetu. Postoji tajanstvena osnova ljudskoga društva, tako tajanstvena kako je i osnova čitave organske prirode, i od koje se ne može razdvojiti ljudski društveni svet.«³⁵

Ali krivo bi bilo Berdjajevljevu antimodernizam shvatiti kao nekakav konzervativizam, kao nekakav pokušaj restauracije starog predmodernog (srednjovjekovnog) i predrevolucionarnog društvenog uređenja. Nema, prema Berdjajevu, povratka na staro, koje je, uostalom, svojim grijesima prouzročilo sadašnje stanje. Berdjajevljeva društvena misao ni u jednom času ne želi obnovu predmodernog društvenog uređenja nego stvaranje novog, postmodernog oblika ljudskog društva. To novo postmoderno društvo trebalo bi biti cjelovita ljudska zajednica, u kojoj će jednakost biti u službi nejednakosti: država sa svojim zakonima i institucijama u službi neponovljive ljudske osobe i društva; privredni i proizvodni procesi u vlasti slobodnog ljudskog duha; rad ne samo sredstvo za zadovoljenje materijalnih životnih potreba nego i religiozni i moralni poziv čovjeka da zajedno s Bogom nastavlja stvarati svijet. Takvo se društvo ne može graditi na isključivostima nijedne vrste: ni na onima koje se odnose na prošlost, ni na onima koje se tiču sadašnjih iskustva; niti na nijekanju Boga i religije, kao ni na zanemarivanju zakona prirode i čitavog kozmosa. Novo postmoderno društvo moguće je izgraditi samo metodom stvaralačkog reformizma.

Upućeniji čitatelj može lako uočiti mnoge sličnosti između Berdjajevljeve i katoličke društvene nauke, počev od kritike modernih društvenih teorija, poimanja osobe i slobode, zatim države i vlasti, ekonomije i hijerarhije vrijednosti, rada i vlasništva, pa sve do religioznog utemeljenja društva i reformističkog pristupa društvenim promjenama. Koliko su Berdjajevljeve teze i danas aktualne i inspirativne, to je jasno svakome tko imalo poznaje suvremene društvene probleme u svijetu i u nas.³⁶

³⁵ Isto, 34.

³⁶ U ovom prikazu Berdjajevljeve društvene nauke nisam se osvrtao na njezine nedorečenosti i propuste. Dva su razloga za to: prvo, jer bi time ovaj rad postao još opširniji, i drugo, jer je to za pristup koji sam odabrao — pokazati aktualnost i inspirativnost Berdjajevljeve nauke i u naše vrijeme — manje važno. Od nedostataka Berdjajevljeve društvene filozofije mogli bismo npr. spomenuti zanemarivanje odgoja i obitelji; problem uključivanja struka u politiku koji nije razrađen; neuzimanje u obzir uloge sredstava društvenog pripočavanja; izostanak odgovora na pitanje kako dovesti na vlast najbolje i najposobnije, ako je demokratski princip nedostatan i sl.